

PALEO-AKTUEEL 17

ARCHEOLOGIE IN 2005

RuG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Overzicht van de werkzaamheden aan de Kelders in Leeuwarden
(foto J.Y. Huis in 't Veld)

ISBN-10 9077922229
ISBN-13 9789077922224
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2006, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

17

ARCHEOLOGIE IN

2005

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

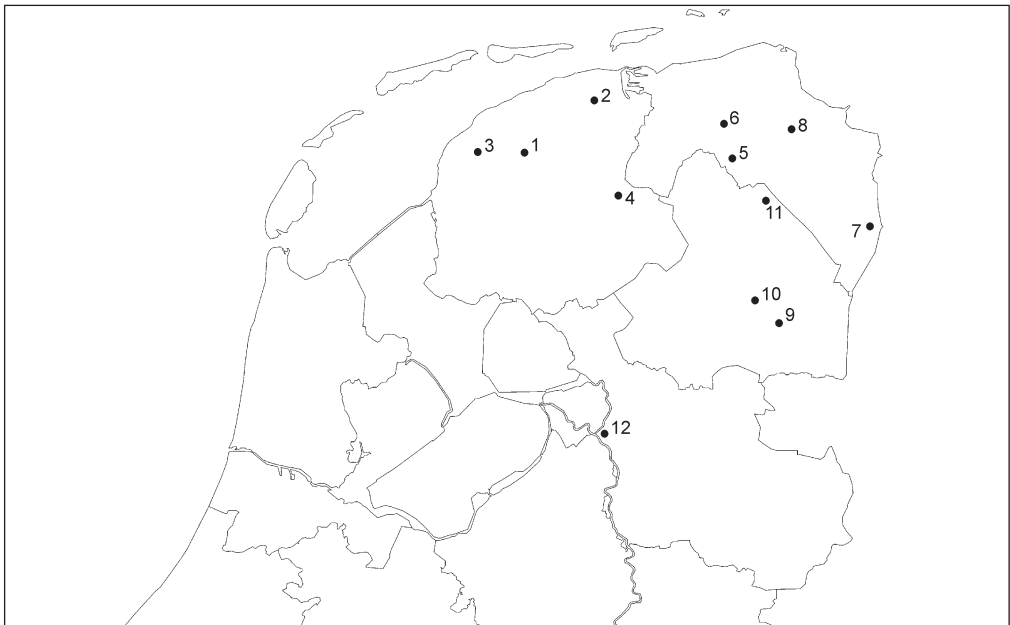
Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen 2006

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) Spanje.

In dit nummer: 1) Leeuwarden, 2) Oostrum, 3) Salverd, 4) Ureterp, 5) Haren, 6) Harssens, 7) Laundermarke, 8) Schaaphok, 9) Aalden, 10) Orvelte, 11) Spijkerboor, 12) Zwolle.

INHOUD

Voorwoord	vii
O.H. HARSEMA Kerstdagen in de ijzertijd: herinneringen aan Sytze en Orvelte (Dr.)	1
D. STAPERT Jeugdige vuursteenbewerkers bij het kampvuur: een andere visie op Maastricht-Belvédère, Site K (L.)	9
D. STAPERT, M.J.L.TH. NIEKUS & L. JOHANSEN Curieuze vuistbijlachten van Rhenen (Utr.). Ook eens iets voor kinderen?	18
D. STAPERT & L. JOHANSEN De Hamburg-vindplaats bij Ureterp (Fr.): een opgraving tijdens de Tweede Wereldoorlog	27
H. WOLDRING, P. DE BOER, J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY & R.T.J. CAPPERS De palaeoecologie van Duurswold (Gr.): vroeg-Holocene landschapsontwikkeling	36
M.J.L.TH. NIEKUS & B.I. SMIT Wie het kleine niet eert...Micro-driehoeken in het Mesolithicum van Noord-Nederland	45
M. SCHEPERS, R.T.J. CAPPERS & I. HEIJEN Neolithische graanopslag in de Fayum	55
E. DRENTH & W. PRUMMEL De versieringswijze van twee TRB-potten uit hunebed G2 (Glimmer Es, gem. Haren) (Gr.)	63
S.M. BECKERMAN Een pot en een schaal van de laat-Havelte fase van de Trechterbekercultuur uit Oostrum (Fr.)	69
H. FEIKEN & E. KNOL Stenen bijlen uit de Groninger klei	75
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P.A.J. ATTEMA & J.J. DELVIGNE Vegetatieontwikkeling en landgebruik in de Monte Sparviere (Calabrië, Italië)	82
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA De veldverkenning SIBA2004-5 rond Francavilla Marittima (Calabrië, Italië): eerste resultaten	90

L. ALESSANDRI Protohistorische vindplaatsen in en rond Tusculum (gemeente Monte Porzio Catone, Albaanse heuvels, Italië)	97
B.H.C. WESTERINK & E. TAAYKE Bijzondere vondsten bij Harssens (Gr.)	103
N. OOME & P.A.J. ATTEMA Portieri, een Hellenistische site in de voetheuvels van de Sibaritide (Calabrië, Italië)	108
H.R. REINDERS De Zuidoostpoort van Halos	114
J.H.C.M. MAASSEN Posta di Mesa – Een Republikeins heiligdom langs de Via Appia (Italië)	122
J.A.W. Nicolay Nieuw licht op de late ijzertijd: twee vermoedelijke sierknoppen van gordelhaken uit het Friese terpengebied	130
J. DIJKSTRA & J.A.W. NICOLAY Een terp op de schop: het archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof in Leeuwarden (Fr.)	135
H. GROENENDIJK Ter Leringh: olielampjes uit de Laudermarke (Gr.)	142
J.M. BOS & F.B. SAAN Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Aalden (Dr.). Noord-Nederland in de Volksverhuizingstijd	146
O.H. HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	152
O.H. HARSEMA Nogmaals over vroege kerkbouw in Noord-Spanje – een aanvulling	159
J. HIELKEMA Leeuwarden – de Kelders (Fr.): archeologische begeleiding bij de bouw van een Horecakelder	165
J.M. GRIMM Het botmateriaal uit een 16 ^e eeuwse beerput van de Havezate ‘De Kranenburg’ (Ov.)	171
G.J.M. VAN OORTMERSSEN ...En de ton viel niet in duigen. Conservatie van een waterverzadigde houten emmer	178

VOORWOORD

De opgefriste uitvoering en een betere drukkwaliteit hebben hun vruchten afgeworpen: het gaat goed met dit periodiek. Ook nummer 17 biedt weer een aantrekkelijke reeks artikelen waarin zeer uiteenlopende aandachtsvelden belicht worden. Dat laatste is kenmerkend voor Paleo-aktueel; zo bestrijkt dit nummer een tijdsspanne van ongeveer een kwart miljoen jaar, en waaieren de bijdragen uit van noordelijk Nederland tot Egypte. Om de komende jaren dit niveau vast te kunnen houden is de redactie met ingang van dit nummer versterkt met Jan Lanting, die we van harte welkom heten.

In het openingsartikel haalt Otto Harsema herinneringen op aan professor Sytze Bottema, de gedreven paleobotanicus en vogelkenner die ons in november 2005 ontviel. In dit nummer herplaatsen wij bovendien Harsema's artikel over vroegmiddeleeuwse kerkjes in Noord-Spanje uit Paleo-aktueel 16, omdat daarin door onjuiste redactie een aantal storende fouten zijn gesloten. Wij bieden de auteur hiervoor onze excuses aan.

Studies van vuurstenen artefacten in dit nummer betreffen het Midden-Paleolithicum (met aandacht voor kinderwerk), het Jong-Paleolithicum (over een opgraving tijdens WO II), en het Mesolithicum (betreffende 'micro-driehoeken' – niet niezen als ze op de werktafel liggen!). Een opvallend project waarin de afdeling paleobotanie participeert, en dat ook elders de aandacht heeft getrokken, betreft neolithische graanopslag in de Fayum, Egypte. Dit nummer bevat daarnaast ook rapporten over vegetatiekundige onderzoeken in Duurswold (Gr.) en Calabrië (It.), en een bijdrage uit het laboratorium over de conservatie van een houten emmer.

Ook het onderzoek in de mediterrane wereld heeft aanleiding gegeven tot enkele zeer gevarieerde bijdragen. Twee auteurs bespreken vindplaatsen uit de bronstijd (rond Tusculum, net ten zuidoosten van Rome) en de Republikeinse periode (aan de Via Appia zo'n 50 km verder zuidelijk). De meerjarige veldverkenningen rond het plaatsje Francavilla Marittima in Zuid-Italië worden in een voortgangsverslag beschreven, en één bijzondere vindplaats uit de Hellenistische periode wordt apart belicht. Ten slotte vindt u een bijdrage over de Zuidoostpoort van de eveneens Hellenistische stad Halos in Griekenland, waar het meerjarige onderzoek onder leiding van Reinders inmiddels wordt afgerond.

Noordelijk Nederland is zoals altijd ruim vertegenwoordigd, met onder meer onderzoeken te Harssens (Gr.), Leeuwarden (Fr.) en Aalden (Dr.). Verder vindt u een rapport over de botinhoud van een beerput van een havezate in Overijssel. De nieuwe steentijd komt aan bod met meerdere bijdragen over Trechterbeker-aardewerk (onder meer over een opmerkelijke versieringsmethode). In de bijdrage van Nicolay wordt ingegaan op de mogelijke betekenis van enkele bijzondere objecten uit het terpengebied; het thema wordt voortgezet door Feiken en Knol, die schrijven over de soms onnavolgbare wegen afgelegd door stenen bijlen. Tenslotte is er een vermakelijk verhaal over de omzwervingen van nep-olielampjes.

Wij wensen de lezers veel plezier met de gevarieerde inhoud van dit nummer.

De redactie

POSTA DI MESA – EEN REPUBLIKEINS HEILIGDOM LANGS DE VIA APPIA (ITALIË)

J.H.C.M. Maassen

Voorliggende tekst is het verslag van een onderzoek naar votiefmateriaal dat in de loop der jaren door particulieren gevonden is en toe te schrijven zou zijn aan een cultusplaats bij Posta di Mesa, een antieke pleisterplaats langs de Via Appia in Midden-Italië. Het materiaal bestaat uit twee soorten vondsten, namelijk een zevental bronzen plaatjes met daarin godennamen gegraveerd en een groep aardewerken votiefgeschenken. Getracht werd te komen tot een globale reconstructie en datering van de cultus. Deze bevindingen werden vervolgens geplaatst in het licht van de Romeinse kolonisatie.

Posta di Mesa

Het antieke Posta di Mesa heeft vermoedelijk gelegen op de plaats van het huidige Mesa di Pontinia, langs de Via Appia in de Pontijnse vlakte (fig. 1). Er is hier geen mijlpaal gevonden waarmee dit bewezen kan worden, maar in beschrijvingen van vóór de ontginning ten tijde van paus Pius VI in de 18^e eeuw is het mausoleum van Posta di Mesa te herkennen. Een tweede aanduiding ligt nu verborgen onder het ‘Casale di Mesa’, dat rond 1780 werd gesticht. Bij de bouw hiervan zijn Romeinse resten te voorschijn gekomen die vervolgens geïncorporeerd werden in de funderingen van de gebouwen uit die tijd. Met deze resten kan de *mutatio* (een halteplaats waar ook van paarden gewisseld kon worden) vrijwel zeker geïdentificeerd worden (Cancellieri, 1975: p. 17).

Gezien de naamgeving zou Posta di Mesa in het midden van ‘Decennovium’, het traject tus-

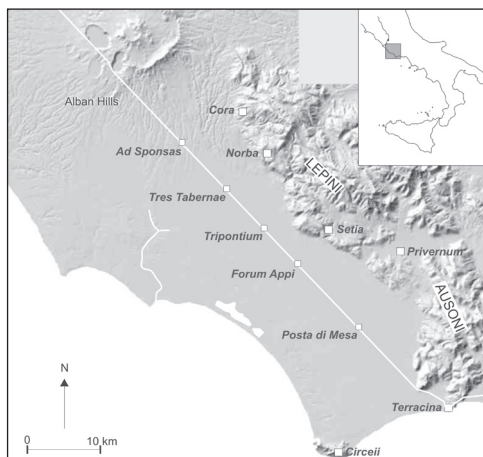

Fig. 1. Het traject van de Via Appia tussen Rome en Terracina, met de in de tekst genoemde plaatsen (fig. P.M. van Leusen & T.C.A. de Haas).

sen Forum Appii en Terracina, moeten liggen. Dat Posta di Mesa niet precies op dit midden, bij mijlpaal LII gelegen heeft, maar ergens tussen de mijlen LI en LII in, vormt een gebruikelijke afwijking in de oude itineraria, vooral wanneer de plaatsen zelf niet gemarkeerd werden door mijlpalen.

Vandaag de dag zijn nog resten zichtbaar van wat in de Romeinse tijd een groots mausoleum geweest moet zijn (fig. 2). De vorm (vierkante basis met daarop een cilindrisch ‘lichaam’) is een bekend type Romeins mausoleum. Voor wie het bestemd was, is niet duidelijk. In de regio wordt veelal aangenomen dat het mausoleum is opgericht voor een zekere Clesippus Geganius omdat in de hal van het Casale di Mesa een marmeren plaat met inscriptie van

Fig. 2. Het mausoleum bij
Mesa di Pontinia (foto
J.H.C.M. Maassen)
(hoogte ca. 10 m).

deze naam bewaard is. De herkomst van deze plaat is echter onzeker en dus kan de plaat niet met zekerheid toegeschreven worden aan het monument. Een datering van het object is eveneens problematisch vanwege de slechte staat waarin het monument verkeert. Op basis van vergelijkbare monumenten en de schaarse architectonische kenmerken dateert Cancellieri (1975: p. 16) het mausoleum in de eerste helft van de 1^e eeuw n.Chr.

Er is overigens wel bewijs gevonden van eerdere activiteit in de omgeving, in de vorm van scherven die bij restauratiewerkzaamheden

in de zandige vulling van het mausoleum zijn gevonden. Hieronder bevonden zich namelijk vele scherven *black glaze* aardewerk, waaronder een bodem met decoratie die gedateerd kan worden in het eerste kwart van de 3^e eeuw v.Chr. (Cancellieri, 1975: p. 16).

Het votiefmateriaal

Het materiaal van deze studie bestaat uit twee vondstgroepen die beide door particulieren zijn gevonden en zich nu in twee verschillende musea bevinden. De bronzen plaatjes bevinden zich in het museum van Sperlonga

en zouden gevonden zijn recht tegenover het Romeins mausoleum langs de waterkant, op een diepte van 20-30 cm onder het maaiveld. Hier zijn ze met behulp van een metaaldetector opgespoord en vervolgens opgegraven. Nabij deze plaatjes zijn tevens vele Romeinse munten gevonden, maar deze bevinden zich in een privécollectie waardoor ze niet nader onderzocht zijn. De bronzen plaatjes echter zijn aan een epigrafisch onderzoek onderworpen door Heiki Solin (1999: pp. 379–404). Uit dit onderzoek volgde een datering in de (tweede helft van de) 3e eeuw v.Chr. Een andere belangrijke uitkomst van het onderzoek is dat de sterke homogeniteit van het materiaal doet vermoeden dat de plaatjes alle van hetzelfde monument afkomstig zijn. Deze homogeniteit uit zich in de vrijwel identieke afmetingen van de plaatjes en de sterk op elkaar lijkende gaatjes voor bevestiging, terwijl alle plaatjes bovendien met hetzelfde handschrift beschreven lijken te zijn.

Zoals vermeld dragen alle plaatjes de naam van een godheid. Het gaat hierbij om de volgende inscripties: Apolonei, Cererei, Dianai, Diovei, Herclei, Neptuno. Bij het zevende plaatje staat eveneens de naam van Hercules genoemd, maar daarbij staat ook de naam van de *orant* (persoon die de godheid eert) vermeld: L. Albio L.f. Hercule dono dedet (fig. 3). Opvallend is dat de wijding aan Neptunus op deze plaat tot nu toe de oudste in Italië is (Arnaldi, 1997: p. 229). Donaties met daarop een combinatie van de naam van de gewijde godheid en die van de *orant* vormen een gebruikelijk fenomeen, waarbij het dan veelal gaat om een individueel geschenk. Vergelijkbare objecten zijn gevonden in Norba en Castrum Novum (Solin, 1999: p. 399).

De andere vondstgroep, onderwerp van deze studie, bestaat uit 61 voorwerpen waaronder 45 (fragmenten van) votiefbeeldjes, twee miniatures, 13 hoofdjes en één basis. Ze zijn in de loop der tijd verzameld door een schaapherder in de nabijheid van Mesa di Pontinia. Een meer precieze omschrijving van de

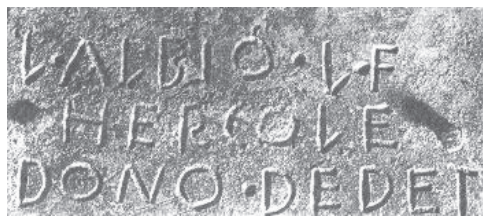

Fig. 3. Het bronzen plaatje met de naam van de orant (Naar: Solin, 1999: p. 404, fig. 6) (afmeting 7,5 × 3,4 cm).

vindplaats werd helaas niet gegeven. Het is ook niet duidelijk of de voorwerpen tezamen zijn gevonden of verspreid over een groter gebied. De votiefgeschenken bevinden zich heden in het museum van San Felice Circeo. De votiefbeeldjes zijn gemiddeld zo'n 10 cm lang en op één na allemaal massief. Het gaat om zowel mannelijke als vrouwelijke beeldjes, mét en zonder kleding. De hele collectie votiefbeeldjes is erg verweerd en toont daardoor weinig detail (fig. 4). De miniatuurtjes zijn in een veel betere staat: de *black glaze* is nog grotendeels op het oppervlak aanwezig en is van goede kwaliteit.

Het onderzoek heeft zich voornamelijk gericht op de technische aspecten die onder andere een datering mogelijk moeten maken. Aldus is een catalogus samengesteld waarin alle voorwerpen opgenomen zijn met een beschrijving en een foto. De aspecten die in de beschrijvingen aan bod komen zijn de volgende:

- Beschrijving: een stilistische beschrijving van het voorwerp. Alle kenmerken wat betreft de houding van de figuren, de kleding, het geslacht e.d. zijn hierin opgenomen;
- Afmetingen: alle maten van de overgebleven delen. Aan de hand van de hoogte van het overgebleven gedeelte kan ongeveer de lengte van het gehele beeldje geschat worden om een helder beeld te krijgen van de gemiddelde afmetingen van de beeldjes;
- Opmerkingen: ieder belangrijk kenmerk dat niet bij de andere punten wordt vermeld, bijvoorbeeld de oppervlakte-bewerking en de staat van conservering;

Fig. 4. Enkele votiefbeeldjes uit *Posta di Mesa* (foto J.H.C.M. Maassen).

- Externe kleur: van ieder voorwerp is een Munsell waarde gemeten. Waar de klei aan de buitenkant erg verschillend is van kleur, zijn meerdere waarden gegeven. Waar resten van verf of andere oppervlakte-bewerkingen zichtbaar zijn, zijn deze apart genoemd. De kleur van de kern kon in geen enkel geval bepaald worden omdat de voorwerpen geen verse breuken hebben, en deze ook niet gemaakt konden worden vanwege de museale waarde;
- Baksel: bij het beschrijven van het baksel is gekeken naar de structuur, de hoeveelheid inclusies en de grootte van de inclusies. Bij de miniatuurtjes is de classificatie gebruikt die ook gebruikelijk is binnen het onderzoek te Satricum en de andere onderzoeken van het GIA in Italië;
- Parallellen: in de literatuur is gekeken naar voorwerpen met overeenkomende afmetingen en stilistische kenmerken. Het eerste bleek een lastige opgave omdat dergelijke kleine massieve beeldjes weinig voorkomen. Meestal betreft het dus stilistische overeenkomsten. Wanneer de betreffende literatuur dit vermeldt, is de datering van de voorwerpen ook genoteerd.

Methodologie

Tijdens het beschrijven van de voorwerpen moest de methode steeds aangepast worden doordat het materiaal vele vragen oproept.

Voorbeelden hiervan zijn: hoe kan het baksel geassocieerd worden? Hoe is de oppervlaktebewerking uitgevoerd? Waarom lijken de beeldjes zo afgesleten te zijn? Hoe kan het geslacht bepaald worden? Hoe kunnen deze beeldjes gedateerd worden? De volgende uitwerking van de genoemde vragen leidde tot de uiteindelijke methode;

Classificatie van het baksel

Een gangbare classificatie van het baksel is op basis van inclusies, hardheid, structuur en kleur. Met de hier beschikbare middelen is gekozen voor de structuur, kleur en hoeveelheid en grootte van inclusies. Deze eigenschappen kunnen goed aan het oppervlak waargenomen worden zonder instrumenten. Er is een onderverdeling gemaakt in een fijne, middelmatige en grove structuur. De hoeveelheid inclusies in het materiaal wordt geassocieerd als weinig, middelmatig of veel. Daarnaast is gekeken naar het feit of de inclusies op maat gesorteerd zijn. Dit resulteert in een kwalificatie van kleine of grote inclusies of inclusies van variërende maten.

Techniek

Alle beeldjes zijn in hun geheel gemaakt met behulp van een mal. Er zijn geen aanwijzingen dat bijvoorbeeld de hoofdjes er later aangezet zijn. Hierbij moet gedacht worden aan vrij regelmatige breukvlakken op dezelfde plaat-

sen. In deze collectie vertonen de afgebroken hoofdjes zeer onregelmatige breukvlakken en zijn ze in geen geval op dezelfde plaatsen afgebroken. Na het bakken werden de beeldjes veelal afgewerkt met een wit kalkmengsel waarop vervolgens de verf werd aangebracht. Gangbare kleuren waren destijds wit (kalk), rood en zwart (Catucci, 2002: p. 31). Ook de hier besproken collectie beeldjes is grotendeels op deze manier afgewerkt. Duidelijk is dat de witte sporen altijd onder de rode zitten en dat de rode kleurstof nooit voorkomt zonder de witte laag. In een enkel geval is nog wel wit zichtbaar, maar is de eventueel aangebrachte verf verdwenen. Dit geeft aan dat het oppervlak eerst werd afgewerkt met een witte kalklaag waarover vervolgens rode verf werd aangebracht. Er zijn geen andere kleuren aangetroffen.

Conservering

Opvallend is dat de beeldjes uit Mesa een erg verwerde indruk maken vanwege

het afgeronde uiterlijk, maar dat het oppervlak nog wel verfresten bevat. Wanneer het afgeronde uiterlijk veroorzaakt zou zijn door verwerking, zouden de verfsporen niet langer zichtbaar moeten zijn. Het lijkt dus aannemelijker te denken dat de beeldjes met een slechte mal gemaakt zijn en dat gelaatstreken en andere details niet werden bijgewerkt vóór het bakken. Ook zijn er enkele bij die wel volledig afgesleten zijn alsof ze in het water gelegen hebben. Dit verschil in staat van conservering is te verklaren door het feit dat de beeldjes niet allemaal in één keer op dezelfde plaatsgevoonden zijn. Mogelijk zijn ze aan verschillende invloeden onderhevig geweest.

Geslacht

Het geslacht kan een enkele keer bepaald worden door de aanwezigheid van geslachtsdelen wanneer een figuur naakt is weergegeven, maar meestal is het de kleding die duidelijk maakt om welk geslacht het gaat. De vrouwenbeeldjes dragen een *chiton*, met daarover soms een hi-

mation, die een enkele keer ook over het hoofd zit. Volgens Burr Thompson (1963: pp. 34–36) is dit een normale dracht voor het Tanagra-type vanaf de Laat-Hellenistische periode. Daarvóór werd een meer volle *chiton* gedragen met daarover een *peplos* die met knoopjes bij elkaar gehouden werd. Bij deze collectie is het door de slechte kwaliteit meestal moeilijk om te zien om welke soort kleding het gaat, maar door de richting van de plooien is meestal wel vast te stellen of het gaat om een *chiton* van een vrouw of een toga van een man.

Datering

De datering van het materiaal is gebaseerd op vergelijkbare voorwerpen en collecties. Dit resulteert helaas in een onnauwkeurige datering omdat in vele catalogi niet voor alle voorwerpen individueel een datering wordt gegeven. Als dat wel het geval is, is deze meestal vrij grof. Dit heeft een aantal oorzaken. Het grootste probleem is dat het Republikeins aardewerk lastig te dateren is omdat het import-aardewerk vanaf 500 en vooral na 450 v.Chr. sterk afneemt, en vaak zijn er ook geen stratigrafische gegevens om mee te dateren. Mede hierdoor werd het Republikeins aardewerk vaak verwaarloosd en zelfs niet eens gepubliceerd (Bouma, 1996: pp. 305–307). Bovendien ontwikkelde het type votiefbeeldje zich nauwelijks in de loop der tijd, zodat ook hiermee niet nauwkeurig te dateren valt. Wat het dateren van de collectie votiefbeeldjes tevens bemoeilijkt, is het feit dat de voorwerpen zo afgesleten zijn. Details als sieraden en andere versieringen zijn geschikt om mee te dateren, maar zijn bij deze beeldjes moeilijk of niet zichtbaar. De kwaliteit van de beeldjes is dusdanig laag dat het erg lastig is er *confronti* (parallelle) bij te vinden. Met de voorwerpen waarmee dit wel lukt, kan uiteindelijk een grove datering gegeven worden voor de collectie als geheel. Zo rolt hier een datering uit die zich uitstrekt van de 4^e eeuw (misschien tweede helft 5^e eeuw) tot de 1^e eeuw v.Chr. Het voorkomen van de zwart vernis miniatuurtjes

en de kledingstijl van de beeldjes passen geheel in dit beeld. Een *confronto* voor de collectie als geheel wordt gevormd door een vondst uit Pa-lestrina. Deze bestaat namelijk uit terracotta anatomische voorwerpen, terracotta beeldjes, fragmenten van grotere beelden, aardewerken miniaturen en nog enkele andere categorieën. Deze vondstgroep is weliswaar veel breder dan die uit Mesa, maar het samen voorkomen van de beeldjes met de miniaturen is een duidelijke overeenkomst. Quilici (1994: 43) dateert deze groep tussen eind 4e eeuw en 2e eeuw v.Chr.

Interpretatie van het materiaal

Voorzichtigheid is geboden bij de interpretatie van het materiaal aangezien de vondstomstandigheden erg onduidelijk zijn. Dat de aardewerken voorwerpen als geschenken aan één of meerdere goden gewijd zijn is met redelijke zekerheid vast te stellen omdat dit zeer gebruikelijk was met dergelijke voorwerpen. We weten echter niet hoe deze vondsten in de grond terecht zijn gekomen, of ze wel als groep tezamen zijn gedeponneerd, en of de vondstgroep nog compleet is. Met de omschrijving van de vondstgroep zou ik dan ook niet verder willen gaan dan hem te benoemen als een verzameling votiefgeschenken. De omstandigheden zijn te onzeker om te spreken van een votiefdepot.

De vraag is natuurlijk aan welke godheid deze beeldjes en miniatuurtjes werden gewijd. Dergelijke voorwerpen zijn een heel algemeen geschenk aan diverse goden en kunnen daardoor op zichzelf geen uitsluitsel geven over de godheid die op deze plaats geëerd werd. Op basis van de voorstelling van de beeldjes zelf valt ook geen godheid vast te stellen omdat geen van de beeldjes een attribuut draagt waaruit een identiteit van een god of godin is af te leiden. De namen op de bronzen plaatjes vertellen echter wel wat meer. Hieruit blijkt namelijk dat het hier gaat om de verering van meerdere goden en godinnen. Ook het feit dat er zowel mannelijke als vrouwelijke beeldjes werden gewijd, ondersteunt deze theorie. Het vereren van meerdere godheden op één cultus-

plaats was een gebruikelijk fenomeen.

De beeldjes doen vanwege de afgebeelde houding, veelal met de hand op de borst, denken aan een gezondheids- of vruchtbaarheidsritueel. Onder de vondsten bevinden zich echter geen anatomische votiefgeschenken die dit zouden kunnen bevestigen. Gezien de vondstomstandigheden is het niet uitgesloten dat deze voorwerpen nu ontbreken doordat de collectie niet meer compleet is.

Op basis van het materiaal is erg weinig te zeggen over de cultus. Het materiaal is dusdanig algemeen dat het niet aan een bepaalde cultus verbonden kan worden. Het lijkt aannemelijk dat het hier gaat om de verering van meerdere goden, door meerdere oranten. De bronzen plaatjes dienen hiervoor als bewijs, maar ook het feit dat het gaat om zowel mannelijke als vrouwelijke figuren, mét en zonder kleding. De verschillende soorten voorwerpen (bronzen plaatjes, votiefbeeldjes en miniatuurtjes) vormen een logische combinatie en kunnen zeker gezamenlijk voorgekomen zijn. De dateringen van de voorwerpen sluiten een gezamenlijk voorkomen ook niet uit.

Het type heiligdom is eveneens moeilijk vast te stellen door de gebrekkige informatie die we hebben, maar ook door het feit dat het materiaal zo algemeen is. Op basis van afwezigheid van stadsmuren kan een extra-muraal heiligdom uitgesloten worden. Een natuurheiligdom is in dit geval ook niet aannemelijk omdat de datering van het materiaal aantoont dat de cultus ongeveer gelijktijdig met de aanleg van de Via Appia is ontstaan. Het heiligdom wordt dus met de Via Appia geassocieerd en niet met een natuur-element zoals een bosje of water. Door deze uitsluiting blijven er nog drie opties over, namelijk het extra-urbane, politieke en rurale heiligdom. Voor deze drie vormen bestaan tot nu toe echter geen bewijzen.

De Republikeinse heiligdommen

Aanvullende informatie wordt verschaft wanneer we het heiligdom van Posta di Mesa bezien in het licht van de Romeinse kolonisatie

die in dat gebied een grote rol speelde. We zien in deze periode een groep 'nieuwe' cultusplaatsen opkomen, die over het algemeen dateren uit de 5^e/4^e eeuw v.Chr. en geen connectie hebben met eerdere cultusactiviteiten (bijv. te Antium, Cora, Tarracina, Tres Tabernae en op vele plaatsen langs bijv. de *viae* Casilina, Collatina, Flaminia, Latina, Prenestina en Tuscolana). Een deel van deze heiligdommen is sterk gerelateerd aan de Romeinse kolonisatie en moet gezien worden als het gevolg van bijvoorbeeld de aanleg van nieuwe wegen door de Romeinen. De meeste cultusplaatsen langs de Via Appia dateren dan ook uit de 4^e eeuw v.Chr. en later (Bouma, 1996: pp. 88–94 en i–xiii).

Opvallend is dat reeds bestaande cultussen in de meeste gevallen voortduurden ondanks de aanwezigheid van de Romeinen (Attema & Bouma, 1995: p. 149). De reden dat de Romeinen dit toestonden was waarschijnlijk dat de cultussen zeer populair waren in het gebied, en de Romeinen waarschijnlijk op teveel weerstand zouden stuiten wanneer de bestaande cultussen afgeschaft zouden worden. Ook konden de Romeinen door het handhaven van bekende Latijnse goden, als Diana, Juno en Hercules de nieuwe nederzettingen een historische identiteit geven. Deze factoren maakten de integratie van de nieuwe nederzettingen en hun bewoners waarschijnlijk alleen maar makkelijker.

Naast deze historische betekenis die de Romeinen verbonden aan de religie, bestond er voor hen ook een belangrijke politieke betekenis. Zo besloten ze in de vroeg Republikeinse periode om bepaalde goden op te nemen in hun pantheon om zo weer orde en harmonie te scheppen, na een periode van grote onrust. Door nieuwe goden op te nemen hoopten de Romeinen de goden gunstig te stemmen opdat het politieke en militaire succes waar ze op uit waren niet zou uitblijven. De nieuwe goden die vanaf de vijfde eeuw werden opgenomen in hun pantheon waren Ceres Liber, Ceres Libera, Apollo Medicus, Apollo Latona, Diana, Hercules, Mercurius en Neptunus.

Conclusie

De religieuze rol van Posta di Mesa is duidelijk aantoonbaar door het materiaal dat in de omgeving gevonden is. De combinatie van de vondsten wijst op een cultus, welke helaas niet verder te benoemen is op basis van het schaarse materiaal. Of er naast deze religieuze ook nog een politieke functie aan dit heiligdom gekoppeld was, is lastiger vast te stellen. Het enige aanknopingspunt dat we tot nu toe hebben, is de wijding aan de god Neptunus. Zoals reeds vermeld, is dit tot nu toe de oudste bekende wijding aan een god die pas na de 5^e eeuw v.Chr. zijn intrede doet in het Romeinse pantheon. Met het accepteren van Neptunus in het heiligdom zouden de Romeinen een politieke bijbedoeling gehad kunnen hebben. Zoals al eerder vermeld, was de Pontijnse regio erg belangrijk voor de expansiepolitiek van de Romeinen. Het is voor te stellen dat hier reeds een Neptunus-cultus heerste en dat de Romeinen besloten deze in het heiligdom op te nemen om zo de lokale bevolking gunstig te stemmen. In dat geval is er sprake van een politieke rol voor dit heiligdom in de Romeinse kolonisatie.

Tot nu toe zijn geen architectonische resten gevonden, en het gevonden materiaal is te algemeen om het heiligdom tot een bepaald type te kunnen benoemen. Verder onderzoek in de regio zou mogelijk enig licht kunnen werpen op eerdere activiteiten in het gebied en eventuele architectonische resten aan het licht kunnen brengen. Alleen dan kunnen verdere uitspraken gedaan worden over bijvoorbeeld het soort heiligdom en cultus, een verandering in cultus of bewoningspatronen in de directe omgeving.

Summary: Posta di Mesa – a Republican sanctuary beside the Via Appia (Italy)

This article reports on a study of votive material found by the local population in the surroundings of Posta di Mesa, a station along the Via Appia in central Italy. One group of material consists of seven bronze plaques inscribed with names of gods and goddesses. The other

group comprises 61 ceramic items (votive statuettes and miniatures). By examining the earthenware group and combining this with the epigraphic study of the bronze plaques, the cult can be dated to the 4th-1st century BC. The type of cult is hard to determine because of the very sparse evidence. Although as yet unproven, *Posta di Mesa* may have played an important role in Roman colonisation. The Romans may have used the sanctuary as a political instrument during their expansion. Further research is required in order to gain more evidence about the type of cult, the type of sanctuary, the development of the cult and habitation in the area.

Literatuur

- Arnaldi, A., 1997. *Ricerche storico-epigrafiche sul culto di 'Neptunus' nell'Italia Romana*. Roma.
- Attema, P.A.J. & Bouma J.W., 1995. The cult places of the Pontine Region in the context of a changing human environment. In: *Caelculus II - Papers on Mediterranean archaeology, The landscape of the goddess*. Groningen, pp. 119–154.
- Bouma, J.W., 1996. *Religio votiva: the archaeology of Latial votive religion*. Groningen.
- Burr Thompson, D., 1963. *Troy. The terracotta figurines of the Hellenistic period*. Princeton.
- Cancellieri, M., 1975. 'Un sepolcro romano a Mesa' In: *Bollettino dell'istituto di storia e di arte del Lazio Meridionale VIII-2*, pp. 5–20.
- Solin, H., 1999. Epigrafia Repubblicana - Bilancio - Novità - Prospettive. In: *XI Congresso internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma 18-24 settembre 1997*. Roma, pp. 379–404.
- Quilici, L., 1994. 'Il santuario sotto la chiesa di S. Lucia'. In: *Le fortune dell'età arcaica nel Lazio ed in Italia e loro posterità, Atti del 3° Convegno di Studi Archeologici, Palestrina 15/16*. Palestrina.